

Этна-геаграфічная тэрміналогія

31.05.2003. Пасяджэнне 3.

*Аляксандр Краўцэвіч (Гародня),
доктар гістарычных навук,
Старшыня Выканкаму БТ*

ТЭРМІНЫ “ЛІТВА” І “ЛЕТУВА” Ў СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ ГІСТАРЫЯГРАФІІ

У апошнія дзесяцігоддзе ў Беларусі найперш у публіцыстычнай ды навукова-папулярнай літаратуры, а пазней і ў навуковай гістарыяграфіі разам са звыклым тэрмінам “Літва” з’явілася паняцце “Летува”. Паколькі займаюся гісторыяй Вялікага Княства Літоўскага, то, натуральным было паспрабаваць разабрацца, наколькі правамерным з навуковага пункту гледжання з’яўляецца ўжыванне першага і другога тэрміну, а, магчыма, і двух адначасова.

Несумненна, пачаць трэба з вывучэння эвалюцыі паняцця “Літва” ад моманту ягонай першай згадкі ў пісьмовых крыніцах¹ да сённяшняга дня. Гэты тэрмін на працягу 2-га тыс. перацярапеў значныя змены як у геаграфічна-тэрытарыяльным, так і этнічным ягоным нападзенні. Вядома тры асноўныя значэнні тэрміну “Літва”: 1) **палітычнае** – абазначэнне дзяржавы – Вялікага Княства Літоўскага; 2) **тэрытарыяльнае** – абазначэнне цэнтральнай вобласці – ядра ВКЛ; 3) **этнічнае**.

Напачатку, у 11–12 ст. асноўным было этнічнае нападзенне тэрміну, калі ім абазначалася пэўная этнічная агульнасць і адначасова ейная тэрыторыя прыблізна ў сярэднім цячэнні Віліі, якую тая супольнасць займала. Аднак па меры ўсходнеславянскай (крывіцкай і дрыгавіцкай) каланізацыі балцкіх земляў этнічнае і тэрытарыяльнае нападзенне тэрміну паступова змяняецца². “Літвой” ва ўсходнеславянскіх, а потым і іншыхеўрапейскіх крыніцах пачынаюць называць змешаную балта-славянскую тэрыторыю ў верхнім і сярэднім басейне Нёмана. Калі ж у гэтым раёне ў сярэдзіне 13 ст. узнікае новая дзяржава – Вялікае Княства Літоўскае, то гэтак **тэрытарыяльнае** нападзенне тэрміну на доўгі час (шэсць стагоддзяў) выступае на першае месца і становіцца асноўным. Суседзі як блізкія так і далёкія Літвой называлі ўсё ВКЛ, але ў межах самой дзяржавы “Літва” – то менавіта

¹ Annales Quedlinburgenses // Monumenta Germaniae Historica. Skriptorum. Ed. G.H. Pertz. T. 3. Hannoverae, 1839. P. 80.

² Краўцэвіч А. Праблема лакалізацыі сярэднявечнай Літвы // Białoruskie Zeszyty Historyczne. Białystok, 1997. Nr 8. S. 5-25.

Верхняе і Сярэдняе Панямонне – цэнтральная вобласць дзяржавы, якая адрознівалася “ад усіх астатніх абласцей ці земляў у палітыка-геаграфічных адносінах”³.

У другой палове 20 ст. даследчыкі, найперш польскі гісторык Ежы Ахманьскі, а потым беларускі навуковец Міхал Спірыдонаў акрэслілі яе дакладныя межы на 16 ст.⁴ У агульных хрысах яна складалася з сённяшніх Гарадзеншчыны, Віленшчыны і Наваградчыны, г.зн. большую палову гэтай “гістарычнай Літвы” займалі этнічна беларускія тэрыторыі. Менавіта такое напаўненне тэрміна “Літва” прысутнічае ў агромністым масіве дакументальнай спадчыны ВКЛ. Аднак, гэтая акалічнасць упарта (не магу знайсці іншага акрэслення) ігнаруецца многімі гісторыкамі, у тым ліку і беларускімі. Прычына – прыпісванне спадчыны ВКЛ амаль выключна існуючай сёння балцкай краіне, якая мае саманазву Летува (Lietuva). Нацыянальны рух у гэтай краіне аказаўся мацнейшым і больш эфектыўным, чым беларускі. Збег міжнародных абставінаў паспрыяў стварэнню гэтым рухам уласнай дзяржаўнай арганізацыі і захаванню яе на працягу ўсяго перыяду між двума святовымі войнамі. Беларусам такая справа не ўдалася, а ў межах квазідзяржавы БССР аказалася немагчымым развіццё ўласнай нацыянальнай гістарыяграфіі. Па ідэалагічных прычынах уся палітычная гісторыя ВКЛ была залічаная да спадчыны Летувы.

Адсюль паходзяць здзіўныя непаразуменні, класічным прыкладам якіх з’яўляецца аналіз попісаў войскаў ВКЛ 16 ст. Усе феодалы, якія ставіліся ў войска з цэнтральнай вобласці ВКЛ – “Літвы”, аўтаматычна лічыліся летувісамі. У слынным воклічы Адама Міцкевіча „Litwo, Ojczyzno moja” таксама бачаць сучасную **этнічную Літву**, не разумеючы, што пэнт казаў пра беларускую Наваградчыну – частку **Літвы гістарычнай**. Таксама ў іншых незлічоных выпадках, калі ў дакуменце часоў ВКЛ гаворка ідзе пра “Літву” ці “ліцвінаў”, гісторыкі, а тым больш недасведчаныя чытачы іх працаў, лічаць, што маецца на ўвазе менавіта сённяшняя балцкая Летува і этнічныя летувісы.

Такім чынам з простага сугучнасці тэрмінаў вынікае **механічная падмена сэнсу, менавіта замена тэрытарыяльна-геаграфічнага напаўнення тэрміну напаўненнем этнічным**. Гэта не толькі блытаніна паняццяў, але адначасова падстава да неадэкватнага разумення мінулага як у масавай свядомасці, так і сярод спецыялістаў.

Зыходзячы з прыведзеных фактаў, бачыцца цалкам апраўданым і нават неабходным выкарыстанне двух розных тэрмінаў – “Літва” (ліцвіны) – для абазначэння гістарычнай Літвы, і “Летува” (летувісы) – для акрэслення сучаснай краіны – паўночнага суседа Беларусі.

³ Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. Москва, 1910. С. 5.

⁴ Ochmański J. Litewska granica na wschodzie od epoki plemiennej do XVI wieku. Poznań, 1981. S. 73; Спиридонов М.Ф. “Литва” и “Русь” в Беларуси в 16 в. // Наш Радавод. Гродна, 1996. Ч. 7. С. 208-209.

Пытанні да Аляксандра Краўцэвіча

Андрээй Кіштымаў (Менск): Як мы павінны называць гарады сучаснай Літоўскай Рэспублікі? Ці можам мы пісаць Вільня, а не Вільнюс, або Коўна, а не Каўнас? Яны, дарэчы, не саромеюцца на ўсіх указальніках пісаць, напрыклад, Гардзінас і г.д.

Уладзімер Сосна (Менск): Які тэрмін лепш ужываць “Літва” ці “Жэмайцыя”?

Валянцін Голубеў (Менск): 1. Як перакладаецца саманазва “Lietuva” на іншыя мовы? Ці існуюць нейкія стандарты для назвы сучаснай Літвы на французскай, ангельскай ды іншых мовах?

2. Здаецца яшчэ ў 1992 – 1993 гг. у беларускім парламенце выступаў Старшыня літоўскага сойму В.Ландсбергіс, які адзначыў сумесныя намаганні гісторыкаў дзвюх краінаў па выпрацоўцы тэрміналогіі, якая б адрознівала ўласна беларускую і ўласна літоўскую гісторыю, і прапанаваў называць Беларусь дзяржавай “Гудзіа”. Як ацаніць гэтыя падыходы літоўцаў?

Алесь Смалянчук (Гародня): Ці лічыце Вы магчымым выкарыстанне тэрміна “летувісы” для гісторыі 19 – 20 ст.? Наколькі я ведаю тэрмін “летувісы” даволі шырока ўжываўся польскімі нацыянальнымі дэмакратамі напачатку 20 ст. падчас польска-літоўскай “публіцыстычна-ідэалагічнай вайны”. Менавіта ў гэты час ён набыў зняважлівы сэнс. Ці можам мы сёння выкарыстоўваць тэрмін, які выклікае ў нашых калегаў – літоўскіх даследчыкаў, абурэнне амаль на падсвядомым узроўні?

Алег Латышонак (Беласток): Ці адпавядае слова “летувіс” лексічным традыцыям беларускай мовы?

Адказы Аляксандра Краўцэвіча

Адказ А.Кіштымаву: Мне здаецца, можна выкарыстаць вопыт польскіх калегаў. Што датычыць геаграфічных назваў і імёнаў, якія з’явіліся ў польскай мове ў найноўшы час, яны выкарыстоўваюць аўтэнтычную назву і аўтэнтычны правапіс (транскрыпцыю), але, што датычыць такіх геаграфічных пунктаў ці імёнаў, з якімі польская гісторыя мела дачыненне ў больш раннія часы, то яны карыстаюцца ўласнымі выпрацаванымі назвамі, напрыклад, Monachium і Lipsk. Што тычыцца Вільні, Коўны, Друскенікаў, то мы маем амаль 600-гадовую традыцыю карыстання гэтымі беларускімі назвамі і няма падставы, каб ад іх адмаўляцца.

Адказ У.Сосне: Я не настойваю на сваім варыянце назваў розных частак гістарычнай Літвы. Звычайна, кожны тэрмін праходзіць выпрабаванне гістарычнай практыкай. Я лічу, што мая задача, як даследчыка, прапанаваць, на маю думку, адэкватны тэрмін, а жыццё пакажа, ці ён замацуецца.

У выпадку з “Жамойтыяй”, хачу заўважыць, што гэта назва толькі адной часткі Летувы (другая – гэта “Аўкшайтыя”), таму нельга ўжываць гэты тэрмін для назвы ўсёй тэрыторыі Летувы.

Адказ В.Голубеву: 1. У назве Летувы на іншых мовах: на хохмітгэльдойч, у дакументах 13 ст., даравальных граматах Міндоўга Ордэну найчасцей выступае – *e* – Letoven, Letovia. У сучаснай ангельскай мове назва пішацца праз –*i* – Lithuania.

2. Адносна заявы В.Ландсбергіса наконт ужывання летувісамі назвы “Гудзія” ў дачыненні да нашай краіны. Я стаўлюся да гэтага вельмі станоўча. Няхай называюць нас Гудзіяй або Крывіяй! Гэтыя назвы павінны аддзяліць нас ад ненатуральнай блізкасці з усходнім суседам. Мяне гэта не крыўдзіць.

Адказ А.Смаленчуку: Я лічу, што трэба ўжываць тэрмін летувісы ў дачыненні да гісторыі Літвы 19 – 20 ст. Гэта ўжыванне апраўдана тым, што гаворка ідзе пра сучасны этнас. Праўда, у гісторыі 19 ст. даволі лёгка аддзяліць літоўцаў ад беларусаў. Аднак у апошніх працах Алеся Смаленчука я заўважыў экскурсы ў гісторыю ВКЛ, і ў гэтым выпадку ўжо прыходзіцца напружвацца, каб зразумець каго аўтар разумее пад “літоўцамі”.

Другое пытанне (пра магчымасць ужывання тэрміна “летувісы”, звязанае з тым, што некалі польская эндэцыя выкарыстоўвала яго ў зняважлівым для нашых паўночных суседзяў сэнсе) па сваёй ментальнасці выключна беларускае. Як бы не пакрыўдзіць суседзяў!? Але цікава, напрыклад, чаму такі культурны народ як палякі карыстаецца словам жыды, хоць у расейскай мове яно мае абразлівы сэнс!? Я лічу, што гэта не аргумент, бо мы нічога абразлівага ў гэце слова не ўкладаем.

Адказ А.Латышонку: Сапраўды слова “летувіс” гучыць не надта па-беларуску. Напрыклад, тэрмін “Літва” ўвайшоў у гістарычную тэрміналогію праз славянскія пісьмовыя крыніцы, бо менавіта славяне першымі ўвайшлі ў кантакт з гэтай балцкай вобласцю. З усходне-славянскіх летапісаў назва “Літва” трапіла ў нямецкія, венгерскія і польскія хронікі і г.д. Гэтую форму выпрацавалі нашыя продкі ў кантакце з паўночнымі суседзямі, але тое тычылася сярэднявечча. Праз некаторы час “Літва” была ўжо біэтнічнай. Яе насялялі славяне і балты, а напярэдадні найноўшых часоў яна ператварылася ў этнічную тэрыторыю Беларусі. З пункту гледжання законаў беларускай мовы тэрмін “летувісы” гучыць не надта па-беларуску, але гэта яшчэ не значыць, што мы павінны адмовіцца ад гэтай формы.

ПРАБЛЕМА ТЭРМІНАЛОГІІ Ў ГІСТАРЫЧНЫХ ДАСЛЕДАВАННЯХ НАЦЫЯТВОРЧЫХ ПРАЦЭСАЎ У БЕЛАРУСІ

У сваім выступленні мне хацелася б выказаць некалькі думак адносна выкарыстання новых тэрмінаў у такой вобласці айчынных гістарычных даследаванняў, як аналіз развіцця нацыянальных працэсаў на беларускіх землях у 19 – 20 ст. Думаю, калегі за мной пагадзяцца, што на сённяшні дзень у гэтай вобласці існуе пэўная забытанасць тэрміналогіі. Натуральна, праблема тэрміналогіі цесна звязана з больш шырокай праблемай недастатковай распрацаванасці азначанай тэматыкі ў айчыннай навуцы, па меншай меры, адпаведна патрабаванням сучаснасці. Можна, на маю думку, пагадзіцца са сцвярджаннем менскага гісторыка Марыны Сакаловай, што “... Да сённяшняга дня не выпрацаваная паслядоўная канцэпцыя фармавання беларускай нацыі і зусім няшмат агульнапрынятых “ісцін” у інтэрпрэтацыях нацыі і этнаса”¹. Падобную думку выказвае польскі навуковец Рышард Радзік, які даследуе развіццё нацыятворчых працэсаў у Беларусі ў 19 – пачатку 20 ст.: “Прац, прысвечаных нацыянальнай праблематыцы (маецца на ўвазе беларуская гістарыяграфія – *С.Т.*) вельмі мала. Зразумела, большым зацікаўленнем цешыцца ў даследчыкаў 20-е ст., чым 19-е. Беларусы па-ранейшым не маюць сінтэтычнай працы, якая б ахоплівала ў адным томе пачаткі фармавання беларускай нацыянальнай самабытнасці ва ўсім 19 ст.”² Падобнага кшталту думкі выказваюць і беларускія этнографы. Так, аўтары чацвёртага тому найноўшага фундаментальнага выдання “Беларусы” сцвердзілі: “... Названая праблема (фармавання сучаснай беларускай нацыі – *С.Т.*) і да сённяшняга часу застаецца слаба даследаванай, аўтары, за невялікім выключэннем, грашаць аднабаковымі падыходамі...”³ Яны ж таксама слухна адзначаюць праблему забытанасці тэрміналогіі: “Пытанне аб суадносінах паняццяў “этнічная” і “нацыянальная самасвядомасць” застаецца ў этналагічнай літаратуры дыскусійным. Большасць даследчыкаў схіляецца да думкі, што “нацыянальная самасвядомасць” – паняцце больш шырокае, чым уласна “этнічная самасвядомасць”⁴.

¹ Сакалова М. Пра разуменне паняццяў “нацыя” і “этнас” у сучаснай айчыннай гістарыяграфіі // Гістарычны альманах. Т. 6. 2002. С. 165.

² Radzik R. Między zbiorowością etniczną a wspólnotą narodową. Białorusini na tle przemian narodowych w Europie Środkowo-Wschodniej XIX stulecia. Lublin, 2000. S. 10.

³ Беларусы. Т. 4: Вытокі і этнічнае развіццё / В.К.Бандарчык і інш. Мінск, 2001. С. 419.

⁴ Тамсама. С. 420.

Для вырашэння акрэсленай праблемы вельмі плённым, на нашу думку, з'яўляецца больш актыўнае выкарыстанне тэарэтычных набыткаў сусветнай навукі. У свеце на сённяшні дзень існуе велізарная навуковая літаратура, прысвечаная нацыянальнай праблематыцы. У сілу зразумелых прычынаў айчынная гуманістыка не можа прэтэндаваць на лідэрскія пазіцыі ў гэтай вобласці ведаў. Хаця ў беларускім навуковым асяроддзі нярэдка можна сустрэць насцярожанае стаўленне да празмернага захаплення “моднымі” павевамі і перакананне, што тэарэтычныя мадэлі, створаныя на матэрыяле, напрыклад Заходняй ці Сярэдняй Еўропы, не адпавядаюць беларускай гістарычнай рэчаіснасці. Часткова такая пазіцыя мае рацыю, калі, напрыклад, назіраецца сляпое капіяванне іншых схемаў і мадэляў, бессэнсоўнае запазычванне тэрмінаў. Аднак, як мне ўяўляецца, прэтэнзіі на выключнасць з'яўляюцца шляхам у нікуды. Кожная краіна, кожная этнічная супольнасць мае свой унікальны гістарычны лёс. Пры гэтым не выклікае сумнення, што беларуская гісторыя асабліва багатая на супярэчнасці і складаныя сюжэты. Апошнія зусім не выключае магчымасці дастасавання да нашай мінуўшчыны тэарэтычных мадэляў, распрацаваных на іншым гістарычным матэрыяле. Але такое дастасаванне можа выглядаць правамоцным, на маю думку, толькі ў выпадку спалучэння тэарэтычных ведаў з канкрэтным факталагічным матэрыялам, альбо, іншымі словамі, даследчык павінен быць не абстрактным тэарэтыкам, а гісторыкам-практыкам, вельмі добра абазначаным у гістарычных крыніцах.

Важнейшай праблемай нашай гістарычнай навукі з'яўляецца выпрацоўка канцэпцыі фармавання беларускай нацыі як нацыі сучаснай альбо мадэрнай. Гэты працэс фармавання адбываецца ў 19–20 ст., хаця яго вытокі можна знайсці ўжо ў часы Францыска Скарыны. Тут таксама важна стварыць прыймальную для большасці даследчыкаў інтэрпрэтацыю паняцця “**сучасная нацыя**” (не маецца на ўвазе нейкая агульнапрынятая ідэальная дэфініцыя, што выглядае справай нерэальнай). Нашыя паўднёвыя суседзі ўкраінцы, напэўна, далей прайшлі ў гэтым кірунку. У першую чаргу варта адзначыць працу львоўскага гісторыка Яраслава Грыцака *Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX століття* (Київ, 1996), якая хоць і выклікала шмат крытычных стрэлаў у свой адрас, несумненна стала важным крокам у развіцці сучаснай украінскай гістарыяграфіі. Вялікі розгалас у святовай навучы выклікала даследаванне Бенедыкта Андэрсана *Уяўлення супольнасці* (арыгінальнае выданне: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. London-New York, 1991*). Сам тэрмін *уяўлення супольнасці* вельмі важны для разумення сутнасці і механізму развіцця працэсаў паўстанання сучасных народаў. Дарэчы, у некаторых беларускіх выданнях тэрмін Андэрсана перакладаецца як **вымысленыя супольнасці**. Напэўна, праблема перакладу належыць больш да кампетэнцыі лінгвістаў, але ў нашых умовах гісторыкі таксама мусяць часам браць на сябе такую рызыку.

Вельмі важнай праблемай з'яўляецца тыпалогія нацыянальных і этнічных супольнасцяў, а таксама нацыянальных рухаў. Польскі даследчык Юзаф Хлябов-

чык у 1970-х г. акрэсліў спецыфіку развіцця нацыятворчых працэсаў у Цэнтральна-Усходняй Еўропе ў параўнанні з Заходняй Еўропай. Ён таксама падзяліў усе народы гэтай часткі нашага кантыненту на наступныя групы: 1) народы дзяржаўныя; 2) народы, пазбаўленыя дзяржаўнасці; 3) моўна-этнічныя супольнасці, пераважна сялянскія; 4) супольнасці, існуючыя пераважна ў стане дыяспары, з выразнай культурна-цывілізацыйнай і часта антрапалагічнай адрознасцю ад суседзяў⁵. Асаблівую ўвагу даследчык надаваў працэсам культурнага развіцця *сялянскіх народаў*. Калі прытрымлівацца крытэрыяў Ю.Хлябовчыка, дык да такіх народаў належалі ў 19 ст. таксама і беларусы. Хаця тэрмін *сялянскі* выклікае негатыўную рэакцыю ў большасці беларускіх даследчыкаў, паколькі сам працэс станаўлення беларускай нацыі ў 20 ст. у вялікай ступені быў пераадоленнем сялянскасці і намаганнем стварэння элітарнай культуры. Па-другое, а ў гэтым мала хто хоча прызнавацца, асабістыя лёсы большасці беларусаў у савецкія часы звязаныя з уцёкамі ад сялянскасці, што выклікае адрынанне гэтага тэрміну ўжо ў даволі шырокім коле аматараў гісторыі. Па іроніі гістарычнага лёсу, многія лепшыя творы беларускай культуры 20 ст. грунтуюцца на сялянскім светаадчуванні і ментальнасці і па prostu сцісла звязаныя з вясковай праблематыкай.

Аднак вызначэнне месца беларускага Адраджэння ў шэрагу падобных адраджэнняў у Цэнтральна-Усходняй Еўропе ўяўляецца задачай вельмі важнай. У гэтым плане для беларускіх гісторыкаў вялікую цікавасць уяўляе падыход чэшскага даследчыка Міраслава Гроха⁶, які распрацаваў тэарэтычную мадэль зараджэння і развіцця нацыянальных рухаў так званых *малых* народаў, якія ўваходзілі ў поліэтычныя дзяржаўныя ўтварэнні, на “стартавай пазіцыі” не мелі ўласных эканамічных і палітычных элітаў і арганізацыйных структураў, сваёй распрацаванай літаратурнай мовы. Мадэль М.Гроха можа быць выкарыстаная і пры вывучэнні беларускага нацыянальнага руху, натуральна, з улікам яго спецыфікі. Напрыклад, украінскі даследчык Сяргей Яскельчык лічыць, што “шмат якія відавочныя з’явы палітычнай і духоўнай гісторыі ўкраінцаў, славакаў і беларусаў не паддаюцца растлумачэнню паводле гэтай схемы (маецца на ўвазе схема М.Гроха – С.Т.)”⁷. Напрыклад, гэтая схема, паводле Яскельчыка, не надаецца для апісання рэгрэсу ў развіцці нацыянальных рухаў. Таму С.Яскельчык прапануе ўласную канцэпцыю “дыскурсіўнай стратэгіі”, якая збудавана ў рэчышчы постмадэрнісцкай парадыгмы. Пажадана, каб падобнага кшталту канцэпцыі і інтэлектуальныя канструкцыі з’яўляліся і на беларускім матэрыяле. Не трэба баяцца, што гэта спарадзіць хаос і яшчэ больш заблытае праблему. Недастаткова падмацаваныя канкрэтным матэ-

⁵ Chlebowczyk J. O prawie do bytu małych i młodych narodów. Kwestia narodowa i procesy narodotwórcze we wschodniej Europie Środkowej w dobie kapitalizmu (od schyłku XVIII do początków XX w.). Warszawa, 1983.

⁶ Hroch M. Evropska narodni bnuti v 19 století. Spolecenske predpokladu vzniku novodobych narodu. Praga, 1986.

⁷ Яскельчык М. Нацыяналізм ўкраінцаў, беларусаў і славакаў // АРСНЕ. № 2(16). 2001. С. 35.

рыялам канцэпцыі даволі хутка адпадуць натуральным спосабам. Зразумела, новыя канцэпцыі павінны ўлічваць ужо існуючыя ў еўрапейскай і святовай навуцы тэарэтычныя мадэлі. Неабходна прызнаць, што на сённяшні дзень найбольш грунтоўны тэарэтычны аналіз працэсу фармавання нацыянальнай свядомасці на беларускіх землях у 19 ст. зроблены ў згаданай ужо вышэй працы польскага сацыёлага Рышарда Радзіка.

Увогуле ў польскай гуманістыцы нацыянальная праблематыка заўжды выклікала асаблівую зацікаўленасць. Таму тэарэтычны ўзровень польскіх даследаванняў звычайна вельмі высокі, а айчынным гісторыкам ёсць што запазычыць у нашых заходніх суседзяў. Напрыклад, для аналізу развіцця ідэнтычнасці сялянскага насельніцтва вельмі плённым з’яўляецца выкарыстанне канцэпцыі польскага сацыёлага Станіслава Асоўскага. Паводле гэтай канцэпцыі характэрная для сялянаў у традыцыйным аграрным грамадстве форма ідэнтыфікацыі з асяроддзем грунтавалася на беспасярэдніх асабістых стасунках моцнай эмацыйнай прывязанасці. Яна звычайна датычыла геаграфічна невялікай тэрыторыі і таксама адносна невялікай групы людзей. Гэтыя маленькія абшары, населеныя добра знаёмымі для асобы людзьмі, Ст. Асоўскі акрэслівае як *асабістую айчыну* ў супрацьпастаўленне да *ідэалагічнай айчыны*⁸. Змест апошняй складае шэраг элементаў, якія не звязаныя з асабістым досведам чалавека. У першую чаргу гэта пэўны абшар, які лічыцца прыналежнасцю дадзенай нацыянальнай супольнасці: “Мая айчына ў такім ідэалагічным значэнні – гэта зямля маёй нацыі”⁹. Па-другое, нацыянальную супольнасць гуртуе комплекс ідэалагічных каштоўнасцяў – гістарычная міфалогія, сімволіка, літаратурная мова і літаратурны канон, рэлігія і г.д. Такім чынам, у нацыянальнай супольнасці ідэнтычнасць грунтуецца не на “беспасярэдніх пачуццях асобы да роднага абшару і на створаных праз гэтыя пачуцці навыках, а на пэўных перакананнях”. Адно з галоўных перакананняў, што асоба належыць да канкрэтнай супольнасці людзей і што гэтая супольнасць звязана тэрытарыяльна менавіта з тым, а не іншым абшарам.

Важнай асаблівасцю вывучэння нацыянальнай праблематыкі з’яўляецца, на маю думку, тое, што такія даследаванні могуць быць паспяховымі толькі тады, калі будуць мець інтэрдyscyплінарны характар. А гэта значыць, што, напрыклад, гісторык, павінен шырока выкарыстоўваць працы і, адпаведна, тэрміналогію сацыёлагаў, этнолагаў, антрапологаў і культурологаў. Натуральна, гэта вымагае вялікіх высілкаў і стварае шмат праблемаў, хаця б і ў тых жа пытаннях тэрміналогіі. Але праблемы гэтыя, як падаецца, цалкам пераадольныя, а вынікі павінны быць вельмі плённымі для развіцця айчыннай гуманістыкі.

⁸ Ossowski S. Analiza socjologiczna pojęcia ojczyzny // Dzieła. Warszawa, 1967. Т. III. S. 203.

⁹ Тамсама.

Пытанні да Сяргея Токця

Андрэй Кіштымў (Менск): Чаму расейцы ці ўкраінцы не абцяжарваюць сябе ўдакладненнем саманазвы? Іх гэтая праблема, як падаецца, асабліва не хвалюе. Напрыклад, расейцы не разважаюць пра сябе, расейцы яны ці маскавіты.

Адказ Сяргея Токця

На мой погляд, як навуковая праблема пытанне этнонімаў і палітонімаў у украінскай гістарыяграфіі выразна прысутнічае. Дастаткова пачытаць працу Яраслава Грыцака пра паўстаўанне мадэрновай украінскай нацыі або артыкулы Рама на Шпарлюка ды інш. Гэтая праблема там безумоўна прысутнічае, прычым часта выходзіць па-за межы навуковага дыялогу і набывае даволі вострае палітычнае значэнне (напрыклад, праблема “русінаў”). Нічога не магу сказаць пра расейскую гістарыяграфію. Магчыма, там гэтая праблема сапраўды не з’яўляецца актуальнай. Але ў расейскай публіцыстыцы няма адназначнасці. Тут ужываюцца тэрміны “русские” і “россияне”.

Канешне, для беларусаў праблема саманазвы заўсёды была больш вострай. А сёння яна звязана з пакутлівым пошукам гістарычных каранёў, дзяржаўных традыцый.

Ігар Марзашок (Магілёў)

кандыдат гістарычных навук, дацэнт кафедры археалогіі

і спецыяльных гістарычных дысцыплін Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэту

ТЭРМІНАЛОГІЯ ЭТНІЧНАЙ ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСІ 14 – 17 ст.: НАБЛІЖЭННЕ ДА РЭАЛІЯЎ, ЦІ СТВАРЭННЕ НОВЫХ МІФАЎ?

На сённяшні дзень выказваюцца надзвычай супярэчлівыя меркаванні аб этнічнай самаідэнтыфікацыі беларусаў у 14 – 17 ст. У беларускай гістарыяграфіі з пачатку 90-х гадоў мінулага стагоддзя стала распаўсюджвацца меркаванне пра тое, што толькі насельніцтва рэгіёна Падзвіння і Падняпроўя, за якім устойліва захоўвалася найменне “Русь”, у якасці эндаэтноніма скарыстоўвала гэты тэрмін і вытворныя ад яго тэрміны “русіны”, “рускія”. Сцвярджаецца, але не даказваецца, што тэрмін “Літва” і вытворны ад яго тэрмін “літвін” быў эндаэтнонімам насельніцтва Заходняй Беларусі, найперш Верхняга Панямоння¹. Пры гэтым у асобных тэкстах можна знайсці сцвярджэнне, што тэрмін “літвін” на заходнебеларускіх землях нібыта скарыстоўваўся толькі ў якасці канфесійнага католікамі, якія быццам бы ўжо ў той час не былі носьбітамі іншай (балцкай) этнічнасці, а сваёй мовай і матэрыяльнай культурай не адрозніваліся ад праваслаўнага ўсходнеславянскага насельніцтва гэтых тэрыторый². У выніку асобнымі беларускімі гісторыкамі адмаўляецца факт існавання агульнай этнічнай саманазвы на ўзроўні беларускага этнасу ў той час³.

Аднак, калі не было саманазвы на ўзроўні старабеларускага этнасу, то такога этнасу проста не магло існаваць. Бо этнас без саманазвы – гэта нонсэнс. Пра гэта, дарэчы, не без адваедных падставаў пісаў Георгі Галенчанка⁴. У гістарычнай навуцы даўно звернутая ўвага на шматсэнсоўнасць і полісемантычнасць тэрміну “Літва” ў сярэднявеччы. Можна лічыць даказаным факт скарыстання

¹ Насевіч В.Л. Да пытання пра назву беларусаў у перыяд ВКЛ // Фарміраванне і развіццё нацыянальнай самасвядомасці беларусаў // Беларусіка=Albanthénica. Кн. 2. Мн., 1992. С. 98-99.

² Чаквін І.У. Да пытання аб этнічнай самасвядомасці беларусаў ў часы Скарыны // Спадчына Скарыны. Зборнік матэрыялаў першых скарынаўскіх чытанняў (1986). Мн., 1989. С. 47; Чаквін. І.У. Этнаграфія беларусаў эпохі Скарыны: сямейны і грамадскі побыт, матэрыяльная і духоўная культура // Скарына і яго эпоха. Мн., 1990. С. 73-74.

³ Насевіч В.Л. Да пытання пра назву беларусаў у перыяд ВКЛ. С. 98; Носевіч В. Беларусы: становленне этноса і “нацыянальная ідея” // Беларусія і Расія: Общества и государства. Москва, 1998. Вып. 2. С. 24; Сагановіч Г. Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII ст. Мн., 2001. С. 180.

⁴ Галенчанка Г.Я. Царква, канфесія і нацыянальная свядомасць беларусаў у 15-16 стст. // Наш Радавод. Гродна, 1992. Кн. 4. Ч. 1. С. 45

гэтага тэрміна ў 14 – 16 ст. у некалькіх сэнсавых значэннях: 1) палітонім, ці абазначэнне ўсёй дзяржавы – ВКЛ; 2) харонім, ці “Літва ў вузкім сэнсе” – гістарычны цэнтр дзяржавы, які складаўся з заходнебеларускіх і ўласна літоўскіх (аукштайцкіх) земляў; 3) Літва ў сэнсе этнічна балцкім⁵. Аднак, як сведчаць крыніцы, гэта не дае ніякіх падставаў для сцвярджэння аб выкарыстанні тэрміну “літва” і вытворнай ад яго саманазвы “ліцвін” у якасці беларускага *эндаэтноніма*. Паўсюль, ад Вільні, Трокаў, Беластока і да Смаленска, старабеларускае насельніцтва было перакананае ў сваёй “рускай” этнічнасці. Каб гэтыя высновы не былі бяздоказнымі, разгледзім этнічную тэрміналогію, характэрную для тагачасных крыніцаў.

У 14 – 15 ст. на ўсёй тэрыторыі Беларусі ў якасці *эндаэтноніма* ўсходнеславянскім (старабеларускім) праваслаўным насельніцтвам скарыстоўваецца толькі тэрмін “Русь” і вытворныя ад яго тэрміны “русіны”, “рускія”. Такая саманазва, як сведчаць крыніцы, устойліва замацавалася і на ўсходзе, і на захадзе беларускай этнічнай тэрыторыі. Няма ніякіх падставаў для сцвярджанняў, што ў гэты час у якасці этнічнай саманазвы (*эндаэтноніма*) старабеларускага насельніцтва Заходняй Беларусі скарыстоўваўся тэрмін “ліцвіны” ці “літоўцы”. У пасланніях Гедыміна выразна супрацьпастаўляюцца “літоўцы” і “русіны” як два адрозныя этнасы⁶. Наўрад ці можна пагадзіцца з тэзай, што каталіцкае насельніцтва Заходняй Беларусі, якое вызначаецца ў крыніцах як літоўскае, называе сябе ліцвінамі, адрознівалася ад праваслаўных толькі канфесіянальна⁷. Старакаталіцкае насельніцтва Беларусі, якое Міхал Грынблат, не прыводзячы ніякіх доказаў, лічыў абеларушаным ужо ў 15 – 16 ст.⁸, у той час (і нават пазней, у 17 ст.) яшчэ захоўвала сваю этнакультурную літоўскую самаідэнтычнасць⁹.

“Русінамі” называюць старабеларускае насельніцтва Заходняй Беларусі крыжацкія ханісты. Паходы рыцараў канца 14 – 15 ст. на Гародню, Сураж, Ліду, Наваградак і Драгічын крыжацкі ханіст называе экспедыцыямі “на Русь”¹⁰. Да-

⁵ Любавский М.К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута: Исторические очерки. Москва, 1892. С. 3-12; Halecki O. Litwa, Ruśi Żmudzjako części składowe Wielkiego Księstwa Litewskiego. Kraków, 1916; Спиридонов М.Ф. “Литва” и “Русь” в Беларуси в 16 в. // Наш Радавод. Гродна, 1996. Кн. 7. С. 206-211; Галеґчанка Г.Я. Царква, канфесія і нацыянальная свядомасць беларусаў у 15-16 стст. С. 45-48; Краўцэвіч А. К. Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага. Rzeszów, 2000. С. 106-109.

⁶ Послания Гедымина. Вильнюс, 1966. С. 22, 28-29, 68-69.

⁷ Чаквін І.У. Да пытання аб этнічнай самасвядомасці беларусаў у часы Скарыны. С. 47; Чаквін. І.У. Этнаграфія беларусаў эпохі Скарыны. С. 73-74.

⁸ Грынблат М.Я. К вопросу участия литовцев в этногенезе белоруссов // Вопросы этнической истории народов Прибалтики. Москва, 1959. С. 528-538; Грынблат М.Я. Белорусы. Очерки происхождения и этнической истории. Мн., 1968.

⁹ Ochmański J. Biskupstwo Wileńskie w średniowieczu. Poznań, 1972. S. 56, 80-88; Ochmański J. Litewska granica etniczna na wschodzie od epoki plemiennej do XVI wieku. Poznań, 1981. S. 42-45, 49-69.

¹⁰ Сагановіч Г. Сярэдневяковая Беларусь вачыма нямецкіх ханістаў (XIV - пачатак XV ст.) // Беларусіка=Albaruthenica. Кн. 21. Мн., 2001. С. 44.

дзёная этнічная тэрміналогія была характэрная і для насельніцтва беларускага Палесся. У фундушавым запісе 1401 г. на кобрынскі праваслаўны манастыр згадваюцца “*попы Руские*”¹¹. У сваім тэстаменце, датаваным 1485 г., берасцейскі праваслаўны святар Нафанаіл загадае: “*Тело мое погребено быть мает в церкви Святых <...> Козмы и Деяна <...> у Руской улицы*”. Сама наяўнасць у Берасці вуліцы “Нямецкай” і супрацьстаўленне яе “Рускай вуліцы” сведчыць аб устойлівым этнічным нападзенні гэтых тэрмінаў¹².

Грамата Жыгімонта Старога (1509 г.) звернута да Русі як да асобнага этнасу, які жыве ў ВКЛ, а не толькі ў сучасным рэгіёне паўночна-ўсходняй Беларусі: “<...> *Войтоми бурмистроми радцам, и всим мещаном, по нашим местом и по князьским и по паньским и по духовным. <...> Мовил нам нареченный митрополит Киевский и всея Руси, владыка Смоленский Иосиф, штож дей там многии люди, Русь, в тех местех незаконне мешкають, жоны поймуочи не венчаются, и детей крестити не хотят, и на исповедь не ходят; и которых деи он слуг своих по таковых людей посылает, хотячи их перед собою у праве становити, и вы деи за ними стоите и не хотите их слугам его выдавати*”¹³. У дадзеным выпадку паказальна, што гаворка ідзе пра Русь нявенчаную і нехрышчоную, і такім чынам акцэнтзместчаны менавіта на *этнічную* адметнасць гэтага насельніцтва ў параўнанні з іншымі жыхарамі ВКЛ. Але для людзей, стварыўшых грамату, сам па сабе факт зразумелы, што гэтая Русь можа быць толькі “Грэцкага закону” і павінна быць падпарадкавана ў духоўных справах праваслаўнаму мітрапаліту.

Яскравей за ўсё няслушнасць сцвярджэнняў аб а таясамленні “літоўскасці” са старабеларускай этнічнасцю прасочваецца ў актавых дакументах, дзе супрацьпастаўляецца “руская” (старабеларуская) і “літоўская” (балцкая) мо вы. Вельмі цікавую для нас інфармацыю ў сувязі з гэтым дае судовы “*Дekret Петру Сомороку с подданным ейшиским Сеньком Ивашковичом о неслушное сведцтво в справе о подданных его*” 1529 г. У прысутнасці дзецкага Васкі, спадзеючыся на няведанне ім літоўскай мовы, ісцец пачынае ў гаворваць сведкаў не выдаваць яго: “*Потом, кгда светки передо мною стали и хотели сознати справедливость, и Суморокъ почал имъ говорити по-литовьский передо мною и просиль их: “Для Бога не выдайте мя, а што есьми вамъ обещаль то дамъ, а вас в том не выдамъ”. И я, видячы несправедливость Суморокову, тех светковъ не пытал*”¹⁴. Не менш красамоўныя сведчанні знаходзім у актавых кнігах Расіенскага земскага суда. У справе за 1597 г. аб продажы землянінам Станіславам Вайкоўскім земляніну Стэфану Шым кевічу ў рочышча ў Вількамірскім павеце занатавана, што яно называецца “*по литовску Ожолоиос, а по руску Дуби-*

¹¹ Акты, издаваемые Виленскою археографической комиссией (АВАК). Вильна, 1870. Т. III. С. 1.

¹² Тамсама. С. 4.

¹³ Акты Западной России (АЗР). Санкт-Петербург, 1848. Т. II. С. 62-63.

¹⁴ Lietuvos Metrika (1528-1547) 6-oji Teismu bylu knyga. Vilnius, 1995. P. 90.

ны”¹⁵. Такі ж комплекс уяўленняў прасочваецца і ў другім зводзе беларуска-літоўскіх летапісаў, створаных у 16 ст. У скажоным паведамленні пра Войшалка (у летапісе ён фігуруе пад імемем Рыманта) чытаем наступнае: “*Речений чернец Лаврыш, по-литовски зовемши Римонт, а по-рускии Василей*”¹⁶. Паказальны прыклад і Гародні. У прывілеі каралевы Боны гораду (1541 г.) пад каталіцкай часткай насельніцтва разумеюцца этнічныя літоўцы, праваслаўныя ж – русіны. “*А справы ўсялякія і кантраверсіі ад бурмістраў Літоўскага і Рускага <...> толькі на ратушы з войтам справаваны быць маюць*”¹⁷.

Нельга пагадзіцца з Юры Гардзеевым, які адмаўляе этнічнае нападзенне дадзенай тэрміналогіі і трактуе гэты фрагмент тэксту проста як падзел гарадзенцаў толькі па канфесійнай прыкмеце¹⁸. Справа ў тым, што нідзе, акрамя Гародні, Вільні і Трокаў, мы не знойдзем супрацьпастаўлення ў гарадскіх актах літоўцаў і русінаў. Паўсюль скарыстоўваюцца для пазначэння каталікоў і праваслаўных тэрміны “закон рымскі” (“ляцкая вера”) і “закон грэцкі” (“руская вера”). Безгрунтоўнага лінгвістычнага вывучэння гарадзенскага інвентара 16 ст. тэза Ю. Гардзеева пра тое, што ў Гародні былі толькі адзін ці два літоўцы, выглядае даволі няпэўнай¹⁹. Антрапаніміка літоўскай шляхты і мяшчанства ў сувязі з шырокім скарыстаннем старабеларускай мовы ў грамадскім жыцці ВКЛ, зазнала надзвычай вялікую моўную рутэнізацыю (resp. беларусізацыю), пра што пісаў літоўскі гісторык Станіслаў Лазутка²⁰. Аднак ці азначае гэта, што на той момант літоўцы страцілі ўласную самаідэнтычнасць? Згодна такой логіцы можна сцвярджаць, зазірнуўшы ў “Попіс 1528 г.”, што ні на Аўкштоце, ні на Жмудзі ўжо не было балцкай шляхты, бо іканчаткі прозвішчаў, і імянаслоў сведчаць пра іх выразную вонкавую рутэнізацыю і паланізацыю.

У судовым дакуменце 1535 г. “*Справа мещан виленьских з мещаны ковеньскими з стороны склад*” віленскія мяшчане выразна падзяляюцца па этнічнай прыкмеце на “русь” і “літву”²¹.

У тэстаменце віленскага месціча Мацея Шчыта (1604) сустракаем з аналічнай сістэмай этнаканфесійнага самаакрэслення: “*<...> Отдати до брацтва паном бурмистром и радцом, строне русской <...> на шпитали вси руские виленьские <...> коп 20 мет быти отдана до брацтва купецкого русского ... до*

¹⁵ Опись документов Виленского Центрального Архива древних актовых книг. Акты Россиенского земскаго суда за 1595-1598 гг. Вильна, 1905. Вып. IV. С. 261.

¹⁶ Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). Москва, 1980. Т. 35. С. 94.

¹⁷ АВАК. Т. VII. С. 76.

¹⁸ Hardziejew. J. W kwestii stratygrafii społecznej Grodna w pierwszej połowie XVI w. // Białoruskie Zeszyty Historyczne (BZH). Białystok, 2001. Nr 16. S. 29.

¹⁹ Ibidem. S. 29

²⁰ Лазутка С., Валикуните И., Карпавичене И. Введение // Lietuvos Metrika (1528-1547) 6-oji Teismu bylu knyga. Vilnius, 1995. P. CXIX-CXXII.

²¹ Lietuvos Metrika (1533-1535) 8-oji Teismu bylu knyga. Vilnius, 1999. P. 191.

братства панства рускаго <...> радцы руское стороны <...> пана Ивана Яцковича писара рускаго радецкого <...> о братствах медовых русских"²².

Падобная самаідэнтыфікацыя была ўласцівая і для насельніцтва Падляшша. Праваслаўныя мяшчане Суража "*греческого закону*" ў 1526 г. адмаўляліся плаціць дзесяціну каталіцкаму касцёлу, падкрэсліваючы, што "*з них, з руси, на тот костел десятины николи не бывало*"²³. Супрацьпастаўленне "*людзей рускіх ілядскіх*" характэрна і шэрагу іншых крыніц, звязаных з гэтай тэрыторыяй²⁴.

Паказальнай з'яўляецца і тэрміналогія супрасьляскага архімандрыта Сергія Кімбара, адноставаная ў яго лісце да кіеўскага мітрапаліта Макарыя II (каля 1536 г.). Ён упэўнены ў сваёй прыналежнасці да "Русі" як да асобнага народу і пры гэтым адрознівае "Русь" ад "Літвы" ў якасці асобных гістарычных рэгіёнаў ВКЛ, у кожным з якіх жыве праваслаўнага веравызнання этнас "Русь"²⁵. Не менш пэўна засведчыў сваю этнічную самаідэнтыфікацыю супрасьляскі архідыякан Еўстафій, аўтар кнігі "*Списание против жидов*" (1580 г.). Пішучы аб бяdotным стане праваслаўных грэкаў пад турэцкім панаваннем, ён адзначаў: "*Также и мы бедная Русь мало не в такой же неволи, у пренагабаню Римян будучи, горуем, и святого предания православных веры держимо*"²⁶. У 1569 г. караля польскага і вялікага князя літоўскага Жыгімонта Аўгуста прасілі дазволіць пабудаваць царкву сяляне сяла Сухаполь (зараз вёска ў Пружанскім раёне Берасцейскай вобласці). Яны акрэслівалі сябе як "*Людзі Рускага народа*"²⁷.

У скарзе 1569 г. мітрапаліта Юны каралю на віленскіх мяшчанаў аб прыўлашчванні імі царкоўнай уласнасці таксама сустракаем традыцыйную "рускую" этнічную тэрміналогію ў дачыненні да старабеларускай часткі насельніцтва сталіцы ВКЛ²⁸. У наданні Мікалая Хрыстафора Радзівіла святару Нясвіжскай Прачысценскай царквы Якаву Сямёнавічу гаворыцца пра "*<...> церков нашу Рускую <...> духовного закону их Греческого*"²⁹. Антоній Сялява ў 1622 г. быў упэўнены, што ў Наваградку, у гістарычнай Літве, жыве Русь. Пішучы пра поспехі рэфармацыі ў гэтым горадзе, ён адзначаў, што "*часцей заразу Наваградку Русь зборы наведвае*", чым царквы³⁰.

Сам факт існавання "літоўскага палітычнага народу" не пакідаў у сучаснікаў ніякіх сумненняў у тым, што ён складаўся з трох этнічных народаў: літоўскага,

²² Археографический сборник документов, относящихся к истории Западной и Южной России (АСД). Вильна, 1874. Т. X. С. 227, 228, 235

²³ Lietuvos Metrika (1522-1530) 4-oji Teismu byla knyga. Vilnius, 1997. P. 279.

²⁴ Акты Литовско-Руского государства. С. 129.

²⁵ Акты Юго-Западной России (АЮЗР). Ч. 1. Т. 7. Киев, 1887. С. 6, 9, 10, 11.

²⁶ Чтение Общества истории и древностей российских при Московском университете (ЧОИДР). Кн. 1. 1879. С. 40.

²⁷ Спиридонов М. Ф. "Литва" и "Русь" в Беларуси в 16 в. С. 209.

²⁸ АСД. Т. 6. Вильна, 1869. С. 41.

²⁹ АСД. Т. 7. Вильна, 1870. С. 52, 53.

³⁰ Sielawa. A. Antelenchus. Wilno, 1622. S. 48 // Российский государственный архив древних актов (РГАДА) БМСТ/ИН № 2801.

русінскага і жамойцкага³¹. Тэрмін “ліцвін” у дачыненні да носьбітаў старабеларускай этнічнасці заўсёды скарыстоўваўся толькі ў якасці палітоніма, сведчыў пра ўсведамленне шляхціцам сваёй прыналежнасці да палітычнага літоўскага народу-“нацыі”³².

Паказальна тэрміналогія прывілею 1563 г., які скасоўваў дыскрымінацыйныя артыкулы Гарадзельскага прывілею. Ён звернуты не да праваслаўных ліцвінаў, а да “*станы руских земель*”. Ад гэтага моманту ўладай гарантуецца аднолькаваасць праў “*<...> стану рыцёрскаго и шляхетскаго, яко Литовскаго так и Рускаго народу <...> всих вольностей стан рыцёрскый шляхетскый обоого народу, так Литовскаго яко и Рускаго, уживали и с того ся веселили*”³³.

Рускімі мянуюць праваслаўных літоўскіх князёў беларуска-літоўскія летапісы першага і другога зводаў. Паказальнай з’яўляецца тэрміналогія Нікіфараўскага летапісу. Пры апавяданні пра грамадзянскую вайну паміж Свідрыгайлам і Жыгімонтам летапісец паслядоўна называе праваслаўных Гедымінавічаў “рускімі” князямі. Паведамляючы пра паражэнне Свідрыгайлы пры Ашмянах, ён піша: “*<...> И побияша князя великаго Шьвитригаила, а князи рускыи побияша а иных поимаша: князя Юрья Лугвеньевича яша, князя Василия Семеновича яша, Федька Одинцевича изымаша*”³⁴. Паводле ўяўленняў стваральнікаў 2-га беларуска-літоўскага зводу “рускасць” літоўскага князя, акрамя праваслаўнага хрышчэння, звязана з засваеннем ім і ўласна “рускай” этнічнасці, “рускай мовы”. Надзвычай красамоўна аб гэтым сведчыць апісанне хрышчэння ў праваслаўнага князя Рыманта (на самай справе гэта скажоны сюжэт пра Войшалка), якое мае легендавы характар, у адпаведнай часцы летапісу Археалагічнага таварыства: “*И мешкаючи Римонту у князя Лева, навчился языку рускому, и сподобалася ему вера християнская и окрестился, и вразумел, иж тот светничого не есть, и отпустивши свет пострыгся у черны, и названо имя ему Лаврыш*”³⁵. Падобная ж сістэма ўяўленняў знаходзіць адлюстраванне і ў сюжэце пра легендарнага полацкага князя Гінвіла-Барыса. Змена веры прыводзіць да змены этнічнасці і імя: “*Окрестился в руску веру <...> И будучи ему русином*”³⁶.

³¹ Куолис Д. Понятие “литовец” и “литва” в литовской письменности XVI - XVII веков // Славяноведение. Москва, 1999. № 5. С. 39.

³² Юргинис Ю. Литовский Статут – памятник истории права и культуры Великого княжества Литовского // Первый Литовский Статут 1529 года (Материалы республиканской научной конференции, посвященной 450-летию Первого Статута). Вильнюс, 1982. С. 17; Чаквін І.У. Формы этнічнага і нацыянальнага самавызначэння беларускага насельніцтва XIV - XVIII стст. (да праблемы станаўлення нацыянальнай самасвядомасці беларусаў) // Усебеларуская канферэнцыя гісторыкаў. Гістарычная навука і гістарычная адукацыя ў Рэспубліцы Беларусь (новыя канцэпцыі і падыходы) Мінск, 3-5 лютага 1993 года. Тэзісы дакладаў і паведамленняў. Гісторыя Беларусі. Мн., 1993. Ч. 1. С. 47-49.

³³ АЗР. Санкт-Петербург, 1848. Т. III. С. 119-120.

³⁴ ПСРЛ. Т. 35. С. 34.

³⁵ Тамсама. С. 94.

³⁶ Тамсама. С. 130.

Дакументы сведчаць, што тыя Гедымінавічы, якія засталіся пасля Крэўскай уніі праваслаўнымі, атаясамлівалі сябе з “руссю”, і як “рускія” князі ўспрымаліся ў тагачасным грамадстве. Цудоўна памятаючы пра сваё паходжанне, гэтыя “прынцы крыві” зведалі тую ж дыскрымінацыю па канфесійнай прыкмеце, што і іншыя русінскія нобілі. Менавіта яны зацята баранілі праваслаўе пасля Берасцейскай царкоўнай уніі, уваходзілі ў праваслаўныя брацтвы падкрэслівалі сваю прыналежнасць да “народу рускага”³⁷. Думаю, што мела б сэнс называць прадстаўнікоў такіх родаў старабеларускімі (= украінскімі) князямі літоўскага паходжання. Прынамсі ў канцы 15 - 16 ст. яны самі так лічылі, называючы сябе “рускімі князямі літоўскага роду”³⁸. Тое ж самае тычыцца і самасвядомасці праваслаўных панюў і шляхты, меўшых літоўскія карані, але праз “рускую” веру засвоіўшых “рускую” мову і што самае важнае – “рускую” сістэму этнічнай самаідэнтыфікацыі.

Менш за ўсё хацелася б, каб склалася ўражанне, што аўтар “цягне коўдру на сябе”, прысвойваючы персанажаў літоўскай гісторыі. Безумоўна, нельга залічваць да “сваіх”, як гэта часта робіцца ў беларускай “рамантычнай” гістарыяграфіі, таго ці іншага нобіля літоўскага паходжання толькі на падставе яго моўнай асіміляцыі. Моўная асіміляцыя, скарыстанне “русчызны”, яшчэ далёка не з’яўляецца сведчаннем змены этнічнай ментальнасці. Паказальным у гэтых адносінах з’яўляецца прыклад Ягайлы. Фактам ёсць яго моўная рутэнізацыя і інтэграванасць у “рускую” культуру. Добра вядомая любоў Ягайлы да “рускага” мастацтва, аздабленне паводле яго загаду храмаў і капліцаў фрэскамі ў праваслаўным (“візантыйска-рускім”) стылі, захапленне русінскай музычнай культурай. Нават паляваў ён, на той момант ужо кароль Польшчы, па “ўсходнім” паляўнічым звычай³⁹. Аднак пры ўсім гэтым моўная і культурная асіміляцыя не паўплывалі на этнічную ментальнасць караля. Ён быў перакананы ў сваёй этнічнай літоўскасці (балцкасці). Толькі там і тады, дзе і калі мы фіксуем змены этнічнай самаідэнтыфікацыі асобы, успрыняцце чалавека як “свайго” іншымі носьбітамі гэтай этнічнасці, можна гаварыць аб ім як прадстаўніку супольнасці, да якой ён прылучаны ў выніку выхавання і асабістага выбару. Важнейшым фактам такой прылучанасці да “сваіх” была канфесійная тоеснасць⁴⁰. Праваслаўнасць, калі яна становілася

³⁷ Liedke M. Następstwa chrystianizacji Giedyminowiczów przed 1386 rokiem // History, Culture and Language of Lithuania, Lingvistic and Oriental Studies from Poznań. Monograph Supplement № 5, Poznań. S. 117-127.

³⁸ Зимин А.А. Служилые князья в Русском государстве конца XV - первой трети XVI в. // Дворянство и крепостной строй России XVI - XVIII вв. Москва, 1975. С. 28-56.

³⁹ Paszkiewicz H. O genezie i wartości Krewa. S. 160; Różycka-Bryzek. A. Bizantyńsko-ruskie malowidła w Polsce wczesnojagiellońskiej: problem przystosowań na gruncie kultury łacińskiej // Polska – Ukraina – 1000 lat sąsiedstwa. Przemyśl, 1994. S. 307, 324; Liedke M. Następstwa chrystianizacji Giedyminowiczów przed 1386 rokiem. S. 30.

⁴⁰ Jakubowski J. Studya nadstosunkami narodowościowymi na Litwie przed Unią Lubelską. Warszawa, 1912. S. 12-13.

элементам устойлівай традыцыі, “сваёй” рэлігіяй, верай дзядоў, урэшце прыводзіла да ўсведамлення этнічнай “рускасці”.

Калі пагадзіцца з надзвычай добра аргументаванай пазіцыяй Наталлі Якавенкі, што род князёў Астрожскіх паходзіць не ад турава-пінскіх Рурыкавічаў, а бярэ свой пачатак ад “Данілы з Астрога”, які быў унукам літоўскага князя Нарымонта, і ў 1316 – 1317 гг. завалоўваў Пінскам і Туравам, то мы маем прыклад уражваючай ментальнай асіміляцыі⁴¹. Да “роду рускага” адносіў стваральнік Хронікі Быхаўца князёў Гальшанскіх⁴². Для Мялецця Сматрыцкага безумоўным фактам была “руская” прыналежнасць “Геркулесаў рускіх, Ганібалаў і Сцыпіёнаў”, сярод якіх ён называе разам з Рыгорам Хадкевічам і Канстанцінам Канстанцінавічам Астрожскім таксама і князя Рамана Сангушку⁴³. Надзвычай красамоўны прыклад знаходзім і ў нататках кіеўскага мітрапаліта Пятра Магілы: “Случившись ми в селе Медене на Полесье, в пределе Пинском в лето 1629... Обнощевши ми у священника именем Федота Буяна, показа ми евангелие на престольное, на мемвранох писаное, до церкви смеденской от великаго Володимера Олгердовича, князя руского, поданое”⁴⁴.

Змена канфесійнай тоеснасці, пераходспрадвечна “рускіх” радоў на каталіцызм стварала сітуацыю з дакладнасцю наадварот, спрыяла іх ментальнай літуанізацыі, а пазней і паланізацыі. Паказальнай з’яўляецца сітуацыя з Сапегамі, якія мелі, безумоўна, “рускае” паходжанне. Аднак у міфалагізаваным “княжацкім” радаводзе Сапегі выводзілі свой род не ад Рурыкавічаў, а ад літоўскага князя Нарымонта, сына Гедыміна⁴⁵ і такім чынам дыстанцыяваліся ад “русінаў”, маніфестуючы сваю “літоўскасць”. Не менш красамоўна сітуацыя выглядае і з Хадкевічамі. Род Хадкевічаў, як пераканаўча паказала ў сваім даследаванні літоўскі гісторык Генутэ Кіркенэ, паходзіў з праваслаўных гарадзенскіх баяраў літоўскага паходжання. “Быў то першы праваслаўны род рускі, маючы сядзібу <...> у навецце Гарадзенскім, узвышаны праз Вітаўта”⁴⁶. Калі апошні з праваслаўных Хадкевічаў, Рыгор Хадкевіч, атаясамліваў сябе з “рускасцю” і мэтанакіравана скарыстоўваў “рускую” мову ў асабістай перапісцы⁴⁷, то ўжо яго сын, католік Ян Геранім Хадкевіч, замовіў М. Стрыйкоўскаму радавод з абгрунтаваннем паходжання Хадкевічаў ад жмудскага баярына Барэйкавіча⁴⁸.

16 ст. было для ВКЛ часам Рэнесанса і Рэфармацыі. Менавіта ў гэты час пачынае афармляцца і канцэпцыя ўласна літоўскага народа як этнакультурнай агуль-

⁴¹ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середыні XVII ст. Київ, 1993. С. 89.

⁴² ПСРЛ. Москва, 1975. Т. 32. С. 149, 151.

⁴³ Verificatia niewinnosci. 1621 // РГАДА № 2796. Арк 6.

⁴⁴ АЮЗР. Киев, 1887. Ч. 1. Т. 7. С. 59.

⁴⁵ Грышкевіч А.П. Сапегі // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Мінск, 2001. Т. 6. Кн. 1. С. 223.

⁴⁶ Kirkiene G. Korzenie rodu Chodkiewiczów // BZH. Białystok, 2002. Nr 17. S. 55.

⁴⁷ Liedke M. Listy Grzegorza Chodkiewicza do Księcia Romana Sanguszki z lat 1566—1570 // Białostoczczyzna. Białystok, 1997. N 4. S. 110-116.

⁴⁸ Kirkiene G. Korzenie rodu Chodkiewiczów. S. 53.

насці паяднанай супольным паходжаннем, мовай, верай і гістарычнай традыцыяй. Надзвычай гэтаму спрыяла легенда аб рымскім паходжанні літоўцаў. Ініцыятыва стварэння падобных ідэялагамаў зыходзіла ад аднаго з найуплывовейшых магнацкіх родаў ВКЛ – Гаштольдаў. Канцэпцыя была выразна сфармулявана ў 2-м зводзе беларуска-літоўскіх летапісаў, дзе не толькі ўласна літоўцы – аўкштайты, але і жмудзіны разглядаліся як адзін народ, які мае супольнае этнакультурнае мінулае⁴⁹. Да ўзнікнення падобных уяўленняў прычыніліся Міхалон Ліцвін і Аўгустын Ратондус⁵⁰. Далейшае развіццё гэта канцэпцыя знаходзіць у творах Мажвідаса, Даўкшы, Бракунаса і Вайшнораса, якія трактавалі літоўскі народ як адзіны этнас, што складаецца з дзвюх важнейшых частак: літоўцаў-аўкштайтаў і жмудзінаў⁵¹. Праўда, падобныя ўяўленні тады былі здабыткам найперш прадстаўнікоў інтэлектуальнай літоўскай эліты. Крыніцы сведчаць, што ў гэты ж час адметнасці паміж літоўцамі-аўкштайтамі і жмудзінамі часта ўспрымаліся іх сучаснікамі як этнічны водападзел з пункту гледжання культуры і мовы⁵². Шляхта Жамойці выразна адрознівала сябе ў этнічным сэнсе ад суседзяў, што добра бачна з іх просьбы да Жыгімонта Аўгуста на Віленскім сойме 1551 г.: “<...> *Абы вранды в земли Жомойтской не были даваны а ни Литве, а ни Руси, и не оселым, одно Жомойти, которые з отцов и зродицов своих суть тамошние родичы оселые*”⁵³. У дадзеным выпадку пад Літвою трэба разумець носьбітаў балцкай этнічнасці, а не ўсяго рэгіёна гістарычнай Літвы. На гэтую думку наводзіць паўтор падобнай просьбы жмудзінаў на віленскім сойме 1559 г.: “*Просим теж есте его королевской милости, жебы Ляхове и Русь, которым над привилыа ваши вранды в земли Жомойтской подаваны, зложоны з урадов были*”⁵⁴.

Мікалай Радзівіл Сіротка, ліцвін па самаідэнтыфікацыі, быў перакананы ў сваёй этнічнай літоўскасці. Спрадвечная вера яго роду – каталіцызм, у які “*Радзівілы з паганства хрысціліся*”⁵⁵. Звернемся таксама да характарыстыкі этнічнай самаідэнтыфікацыі шчыльна звязанага з беларускімі землямі рода заслаўскіх Глябовнаў, які да сённяшняга дня частка беларускіх даследчыкаў беспадстаўна лічыць

⁴⁹ Jakubowski J. *Studia nad stosunkami narodowościowymi...* S. 34; Чамярыцкі В.А. Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. Мн., 1969. С. 151.

⁵⁰ Свяжынскі У. Праблема ідэнтыфікацыі афіцыйнай мовы Вялікага Княства Літоўскага // METRICIANA. Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага. Т. I. Мн., 2001. С. 109-136.

⁵¹ Юргинис Ю. М. Литовские книги XVI в. и проявление в них идей гуманизма // Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в. Проблемы взаимоотношений Польши, России, Украины, Белоруссии и Литвы в эпоху Возрождения. Москва, 1976. С. 64-66; Куолис Д. Понятие “литовец” и “литва” в литовской письменности XVI - XVII веков. С. 37-39; Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A. *The History of Lithuania before 1795*. Vilnius, 2000. P. 198-201, 290-294.

⁵² Куолис Д. Понятие “литовец” и “литва” в литовской письменности XVI - XVII веков. С. 40.

⁵³ РИБ. Т. XXX. Книги публичных дел. Юрьев, 1914. Отделы I-II. Ч. III. Т. I. С. 200.

⁵⁴ Тамсама. С. 282-283.

⁵⁵ *Archiwum domu Radziwiłłów*. Kraków, 1885. S.19.

⁵⁶ Сагановіч Г. Нарыс гісторыі Беларусі... С. 186-187.

беларускім⁵⁶, нягледзячы на тое, што ў навейшай беларускай гістарыяграфіі такая пазіцыя была не без падставаў раскрытыкаваная⁵⁷. У казанні на пахаванне Мікалая Глябовіча (1633) падкрэсліваецца, што гэты род літоўскі, паходзіць ад Гедыміна; у вусны памерлага ўкладаецца наступная аргументацыя аб прычынах пераходу князя з кальвінізму ў каталіцызм: “Рэлігія збаровая кальвінская не ёсць даўняй, не была яна *in tore maiorum*: не ўводзіў яе кароль набожны Ягайла да Вялікага Княцтва Літоўскага. Не верыў так дзед мой”⁵⁸.

Праваслаўнасць русінаў не перашкаджала ім дыстанцыявацца ад насельніцтва Маскоўскай дзяржавы. На ўзроўні масавай свядомасці ў самых разнастайных пісьмовых помніках 16 – 17 ст. сустракаем выразнае супрацьпастаўленне Русі і русінаў “Маскве” і “маскоўцам”⁵⁹, “рускіх” і “маскоўскіх” кніг, твораў мастацтва⁶⁰.

У інвентары Смаленска 1654 г. сустракаем выразнае ўсведамленне самастойнасці “маскоўскай” мовы: “<...> На браме Капыценскай гармата 5-фунтовая з надпісам Маскоўскім. Другая 6-фунтовая з надпісам Маскоўскім. <...> Шэсць гармат пяціфунтовых з надпісам Маскоўскім”⁶¹. Выразна адрозніваў “рускую” ад “маскоўскай” і “польскай” моваў магільёўскі храніст другой паловы 17 ст. Трафім Сурта⁶².

Такім чынам, факты сведчаць, што на ўсёй тэрыторыі Беларусі ў цікавчы нас час этнічна старабеларускае насельніцтва ў якасці эндаэтноніма скарыстоўвала толькі тэрмін “русь” і вытворныя ад яго тэрміны “рускія” і “русіны”.

⁵⁷ Спиридонов М.Ф. Заславль в XVI в. Мн., 1998. С. 7-10.

⁵⁸ Prus W. Senator wJasnie Wielmożnym Panu I.M.P. Mikołaiu Hlebowiczu na Dabrownie kasztellanie Wileńskim, Onikszyńskim Radoszkowskim exc. Staroście wystawiony. Wilno, 1633. Арк 372 адв, 375 // РГАДА, БМСТ/ИН №2597.

⁵⁹ Старостенко В.В. Становление национального самосознания белорусов: этапы и основополагающие идеи (X-XVII вв.). Могилев, 2001. С. 62-63.

⁶⁰ АСД. Вильна, 1870. Т.IX. С.185, 186, 188, 204, 205, 230, 231, 233; Историко-юридические материалы (ИЮМ). Витебск, 1906. Вып.3. С. 144.; ИЮМ. Витебск, 1903. Вып. 30. С.55; ИЮМ. Вып. 3. С.108-109; ИЮМ. Витебск, 1871. Вып. 2. С. 242-243.

⁶¹ АСД. Т. X. С. 3

⁶² ПСРЛ. Т. 35. С. 240-241, 248.

*Яўген Мірановіч (Беластоў),
доктар габлітывавы, кіраўнік кафедры
беларускай культуры Універсітэту ў Беластоку*

ГІСТАРЫЧНЫЯ ПАДСТАВЫ ПОЛЬСКА-БЕЛАРУСКІХ СТЭРЭАТЫПАЎ

Пра стэрэатыпы ў польска-беларускіх адносінах можна разважаць, пачынаючы з 19 ст., калі наступіла эпоха фармавання польскай нацыі як культурна-моўнай супольнасці і развіцця беларускага нацыянальнага руху. Гэты працэс адбываўся ва ўмовах расейскага палітычнага панавання. Расейскі фактар, па меншай меры з сярэдзіны 19 ст., аказваў значны ўплыў на адносіны сацыяльнай эліты Беларусі да нацыянальнага пытання. Вобраз паляка ў вялікай ступені фармаваўся пад уплывам расейскай літаратуры і публіцыстыкі 19 ст.

Стваральнік ідэалогіі заходнерусізма Міхаіл Каяловіч (другая палова 19 ст.) услед за расейскай дзяржаўнай ідэалогіяй сцвярджаў, што беларусы таксама як маларусы і вялікарусы з’яўляюцца адным з трох плямёнаў расейскай нацыі. Галоўным крытэрыем прыналежнасці да яе было праваслаўе. Каталікоў М.Каяловіч лічыў палякамі, людзьмі этнічна і культурна чужымі. Ён не прызнаваў існавання беларусаў-каталікоў. Тыя, хто змяніў веравызнанне, самі акрэслілі сваю нацыянальнасць. Палякаў ён лічыў “элементам” варажым рускай культуры і праваслаўнай веры. Гэтая варажасць выцякала з сутнасці каталіцызму, які ўяўляўся падмуркам лацінскага, а пазней польскага імперыялізму. Пазіцыя стваральніка заходнерусізма выцякала з багатай традыцыі палітычнай культуры маскоўскай і расейскай дзяржавы. М.Каяловіч прапанаваў крайні (на той час) спосаб вырашэння польскага пытання ў Беларусі – высяленне ўсіх палякаў ў Польшчу, г.зн. у Кангрэсуўку.

Заходнерускі рух у Беларусі ахопліваў выключна праваслаўную эліту мясцовага паходжання. Ён быў адной з формаў палітычнага мыслення ва ўмовах польска-расейскага змагання за культурнае дамінаванне на гэтай тэрыторыі. Гэта быў адназначна прарасейскі выбар эліты. Расейцы трактаваліся як “свае”, палякі выконвалі ролю “чужых”. Заходнерусы выступалі ад імя 80% грамадскасці, і іх арыентацыя вызначыла пазнейшае палітычнае мысленне беларускай інтэлігенцыі каталіцкага веравызнання.

Для сялянаў, якія ў 19 ст. складалі большасць беларускай грамадскасці, палякам перш за ўсё з’яўляўся мясцовы пан-земянін. У народным фальклору ён быў увасабленнем гультайства, ляюты, бяздзейнасці, гратэскай маніі ўласнай вялі-

касці, глупоты, а таксама часцяком безсэнсоўнай жорсткасці¹. Падобны вобраз паляка сфармавалі тыя адносіны, якія існавалі паміж панскай сядзібай і сялянскім асяродкам.

Як сярод беларускамоўных каталікоў, так і сярод праваслаўных дамінавала самавызначэнне “тутэйшыя” з дадаткам – “веры рускай” або “веры польскай”. Польскамоўных сялянаў, якія пражывалі па суседству, напр., у Сакольскім і Бела-стоцкім паветах альбо асаднікаў з Кангрэсуўкі, якія асядалі ў глыбі Беларусі і на Віленшчыне, паўсюдна называлі “мазурамі”. Мазуры, якія перасяляліся ў Беларусь, прыносялі з сабой не толькі іншую мову, але таксама іншыя звычаі. У беларускім фальклору мазур – гэта чалавек схільны да бойкі, сваркі і забавы. Ён грубіян і адначасова безклапотны і безадказны за свае словы і ўчынкi. Мазур – гэта таксама сімвал ляюты і зласлівасці. У цэлым атрымлівалася дзіўная і камічная постаць, якая ідэальна падыходзіла на ролю героя вясковых скандалаў. Гэта чалавек, які пераважна спіць, есць, выпівае і шукае сэксуальных прыгодаў (нешта нахшталт галоўнага героя *Bożej podszewki*).

Польскія стэрэатыпы адносна беларусаў, якія ствараліся ў той самы час, аказаліся не менш моцнымі. У польскай літаратуры беларус – гэта звычайна селянін, пераважна пакорлівы, працавіты, добразычлівы, наіўны і апатычны. Гэты вобраз не змянілі ні падзеі 1863 г., ні 1905 г., калі “пакорлівыя” сяляне спалілі не адзін дзесятка фальваркаў.

Беларускі палітычны і нацыянальны рух, які фармаваўся напрыканцы 19 ст., пакончыў з традыцыйнай мыслення пра палякаў класавымі катэгорыямі. Палякі сталі ўспрымацца як нацыянальная супольнасць з уласнай сацыяльнай структурай. Беларускі нацыянальны рух у вялікай ступені з’яўляўся таксама справай каталікоў, якія выйшлі са шляхецкага асяроддзя і зажоўвалі традыцыі Рэчы Паспалітай.

У першай працы па гісторыі Беларусі, аўтарам якой быў Вацлаў Ластоўскі (1910), Польшча пасля 1569 г. трактавалася як дзяржава-акупант, якая толькі прыкрывалася Рэччу Паспалітай². Польскае панаванне абярнулася рэлігійнымі войнамі і знікненнем беларускай эліты. Навязванне каталіцызма як дзяржаўнай рэлігіі знішчыла культурны падмурак Вялікага Княства Літоўскага, а паланізацыя шляхты адарвала яе ад роднай зямлі. Аўтар *Кароткай гісторыі* быў каталіком, які эмацыйна аднолькава ацэньваў ранейшую польскую ўладу ў Беларусі і тагачаснае расейскае панаванне. Разам з прыходам да ўлады палякаў у Беларусі, – пісаў В.Ластоўскі, – у 17 ст. слова “каталік” сталася сінонімам слова “паляк”. У той час загінула вольнасць у Беларусі. Падзелы Рэчы Паспалітай у 18 ст. трактаваліся як распад чужой для аўтара дзяржавы, якая цалкам заслужыла такі лёс. Паўстанні 1830 – 1831 гг. і 1863 – 1864 гг. характарызуюцца як выключна польскія, якія былі арганізаваныя ў інтарэсах польскай шляхты. Дзеля раўнавагі В.Ластоўскі трактаваў расейцаў на беларускай зямлі таксама як акупантаў.

¹ Czurak M. *Komizm w białoruskiej prozie ludowej*. Wrocław, 1984.

² Ластоўскі В. *Кароткая гісторыя Беларусі*. Мінск, 1992. С. 82-84.

У найбольш папулярнай і важнай для фармавання грамадскай думкі беларускай газеце “Наша Ніва”, якая пачала выходзіць з 1906 г., пра палякаў пісалася не шмат. Аднак палякі абвінавачваліся ў тым, што ў мэтах паланізацыі распаўсюдзілі атакуючы характар паляка і каталіка. Шляху пры гэтым папракалі ў здрадзе нацыянальных інтарэсаў і прыслугоўванні чужому імперыялізму. Паляк у публіцыстыцы “Нашай Нівы” з’яўляўся сімвалам каштоўнасцяў феадальнай эпохі. Яму чужыя дэмакратычныя ідэі. Ён хітры, вераломны, фанабэрлівы, любіць дэманстраваць уласную панаскасць, не выконвае абяцанняў.

Такі вобраз паляка не дазваляў беларускай эліце да першай сьвятовай вайны выпрацоўваць планы будучыні краю ў супраць з палякамі. Нават каталікі, якія пераважалі сярод сацыялістаў, разважалі пра аўтаномную Беларусь у складзе дэмакратычнай Расеі.

У міжваенным часе ўзніклі новыя міфы. Польскія ўлады ў сваіх асіміляцыйных памкненнях адносна беларусаў распаўсюджвалі вобраз народу няздольнага да якіх-небудзь арганізацыйных дзеянняў, а стварэнне беларускай дзяржавы, як падкрэслівалася, перавышала інтэлектуальныя магчымасці беларусаў³. Беларусы, на думку прадстаўнікоў польскай эліты, былі асуджаныя на паланізацыю або русіфікацыю. Паколькі яны нібыта не мелі шанцаў асаляць як нацыя, цалкам лагічным выглядалі намаганні па іх паланізацыі. Беларусы трактавалі пераважна як рэгіянальную, дыялектную, этнічную групу. Ём адмаўлялі ў праве называцца нацыяй.

Падзеі 1918–1921 гг. паспрыялі распаўсюджванню сярод беларусаў класавога погляду на свет. Пры такім пункце погляду палякі ўспрымаліся як паліцэйскія, чыноўнікі і памешчыкі. Да гэтай жа групы далучалі людзей беларускай нацыянальнасці, якія актыўна працавалі ў беларускім нацыянальным руху. Паляк быў панам, а пан у класавым разуменні быў ворагам.

Значнае пагаршэнне матэрыяльнага дабрабыту беларускага насельніцтва ў незалежнай Польшчы нараджала настальгію па царскай Расеі. Узнікаў ідэалізаваны вобраз добра арганізаванай праваслаўнай імперыі, у якой дамінавала справядлівасць, вольнасць і адносны дабрабыт. У некаторых вясковых асяродках пераважала перакананне, што Расея распалася ў выніку злчынных дзеянняў палякаў і жыдоў.

Беларуская інтэлігенцыя, якая падчас барацьбы супраць бальшавікоў падтрымала польскі бок і спадыявалася па меншай меры аўтаноміі ў межах польскай дзяржавы, хутка заўважыла змену палітычнай сітуацыі. Міністр замежных справаў БНР заўважыў, што разам з узнікненнем Польшчы пачала гуляць па беларускаму целу нагайка⁴. Польскія эліты абвінавачваліся ў тым, што не выконвалі абяцанняў, былі неталерантнымі, ігнаравалі асноўныя патрэбы беларусаў. І Рэч Паспалітая пабудавала ўсе магчымыя бар’еры, якія (на погляд беларусаў) падзялілі

³ Elski S. Sprawa białoruska. Warszawa, 1931.

⁴ Цьвікевіч А. Адраджэнне Беларусі і Польшча. Менск-Вільня-Берлін, 1921.

беларусаў і палякаў на “мы” і “яны”. Узніклі ўмовы, якія спрыялі нарастанню пачуцця культурнай, палітычнай і сацыяльнай чужасці. Папулярнасць камунізму сярод беларускіх сялянаў была не столькі вынікам іх пераканання ў правільнасці гэтай ідэалогіі, колькі дэманстрацыйнай крайняй формы апазіцыйнасці ў адносінах да рэчаіснасці, з якой немагчыма было пагадзіцца, праявай бунту супраць сітуацыі прыніжэння.

Гэта быў канфлікт паміж беларусамі і пануючым класам памешчыкаў, а не дэманстрацыя варожасці ў адносінах да палякаў як этнічнай супольнасці. Суседзі “польскай веры”, якія звычайна карысталіся польскай мовай і якіх улады трактавалі як палякаў, ніколі не ўспрымаліся беларусамі ў якасці элемента іншага свету. Нават асаднікі, якія, дарэчы, хутка асіміляваліся, не сталі аб’ектам варожасці. Зямля была перададзена ім чыноўнікамі і паліцыяй, якія размаўлялі на іншай мове.

У БССР стэрэатып паляка фармавала афіцыйная прапаганда. Гэта быў вобраз акупанта беларускай зямлі, сацыяльна чужога, ворага ва ўсіх адносінах. У савецкай прапагандзе цалкам адсутнічаў польскі пралетарыят у Заходняй Беларусі. Звычайна палякам з’яўляўся памешчык, асаднік або паліцэйскі.

Падзеі 1939 – 1947 гг. прывялі да палярызацыі пазіцый палякаў і беларусаў. Савецкая прапаганда дэманізавала эліту буржуазнай польскай дзяржавы, высылалючы яе як класавага ворага ў Казахстан. У акупаванай немцамі Беларусь і ўпершыню ў гісторыі двух народаў з’явіліся элементы польска-беларускай вайны (Наваградчына, Віленшчына). Пасляваенны канфлікт на Беласточчыне пашырыў вобраз паляка як рабаўніка, жорсткага і бяздумнага бандыта. Падуплывам пасляваеннай камуністычнай прапаганды большасць злачынстваў запісвалася на рахунак Арміі Краёвай, якая ўжо не існавала. Пацыфікацыі і беларускіх вёсак, расправы з асобнымі людзьмі выклікалі такія моцныя пачуцці, якія і сёння застаюцца ў свядомасці беларусаў. Стэрэатып безлітнага паляка перадаецца ад пакалення да пакалення і заахочвае да стараннага хавання сваёй адметнасці. У выпадку беларусаў страх становіцца істотным фактарам, які спрыяе паскоранай асіміляцыі.

Разледжаныя тут міфы перажылі свой рэнесанс у 70-я гады.

Пераклад з польскай мовы А. Смаленчука